

PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD KUJAWSKĄ ENKLAWĄ TZW. GROBOWCÓW
BEZKOMOROWYCH

Niniejszy przyczynek jest swoistą formą „sprawozdania” z poczynionych obserwacji w trakcie badań nad zaznaczoną w tytule problematyką¹, realizowanych w obrębie szerszych studiów nad genezą rozwoju i systematyką chronologiczną kultury pucharów lejkowatych (KPL) na Kujawach², przez Ekspedycję Kujawską Katedry Archeologii UAM w Poznaniu. Prezentacja dotychczasowych wniosków wydaje się ponadto celowa z punktu widzenia aktywizacji środowisk naukowych w Polsce w studiach nad tym zagadnieniem.

We wstępie chcielibyśmy zaznaczyć, że w niniejszych uwagach traktujemy konsekwentnie tzw. ideę megalityczną jako zjawisko poligenetyczne. Enklawa kujawska jest równoznacznikiem kujawskiego mezoregionu kulturowo-osadniczego, stąd wnioski płynące z analiz lokalnych cech tej „idei” należy traktować przynajmniej tymczasowo jako próbę rekonstrukcji jedynie regionalnego nurtu rozwoju.

Charakter pracy upoważnia nas do skupienia uwagi wyłącznie na dwu wybranych elementach problematyki, dla których w toku podjętych badań pozyskano istotne poznawczo informacje, stwarzające perspektywę weryfikacji chorologiczno-ekologicznej i genetyczno-funkcjonalnej interpretacji zjawiska.

1. Elementem nowym relacjonowanych badań jest zaobserwowanie mikroregionów „megalitycznych” w strefie czarnoziemiu (ryc. 1)³, gdzie w myśl szerszych koncepcji nieobecność ich tłumaczono jako efekt innej rytmiki rozwoju kulturowego społeczeństw, pozostających w szerszych kontaktach z populacjami „wstęgowymi” okupującymi tę strefę ekologiczną. Z odmiennego punktu widzenia zwracano uwagę na walory i ograniczenie surowcowe poszczególnych regionów, jako czynnik różnicujący stosowane formy budownictwa grobowego. Konsekwencje tego poglądu znajdują odbicie w koncepcjach regionów megalitycznych i niemegalitycznych KPL⁴.

¹ Niniejsze uwagi spowodowała pośrednio, inspirująca na gruncie polskim do szerszych dyskusji na ten temat, propozycja K. Jażdżewskiego interpretacji genetycznej najstarszej fazy „idei megalitycznej” w postaci tzw. grobowców bezkomorowych: K. Jażdżewski, *Związki grobowców kujawskich w Polsce z grobami megalitycznymi w Niemczech północnych, w Danii i w krajach zachodnioeuropejskich*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, nr 17:1970, s. 15 n. Zawarte w tej pracy informacje z zakresu charakterystyki i stanu badań grobowców bezkomorowych w skali Europy oraz ich kujawskiej enklawy zwalniają nas z obowiązku szerszej oceny zjawiska. Stąd też w dalszych rozważaniach pojęcie grobowca bezkomorowego stosować będziemy bez podkreślania źródłownawczej konwencji, która cechuje jego zastosowanie.

² Temat planu badawczego realizowanego zespołowo pod kierownictwem dr A. Cofta-Broniewskiej. Badania, na które się powołujemy, objęły w latach 1973—1974 rejon wsi Tupadły i Krusza Zamkowa (por. *Informator Archeologiczny* z tych lat). Pełne opracowanie wyników nastąpi po zakończeniu akcji prac terenowych.

³ Zaprezentowana próba wypracowania metody rekonstrukcji pierwotnych zasięgów „mikroregionów megalitycznych” jest jedyną właściwie drogą inwentaryzacji tego typu zjawisk na obszarach czarnoziemów, wobec ich prawie całkowitej dewastacji w tym środowisku. Badania te prowadzi A. Kokowski, co znajdzie wyraz w odrębnej pracy metodycznej po ich zakończeniu.

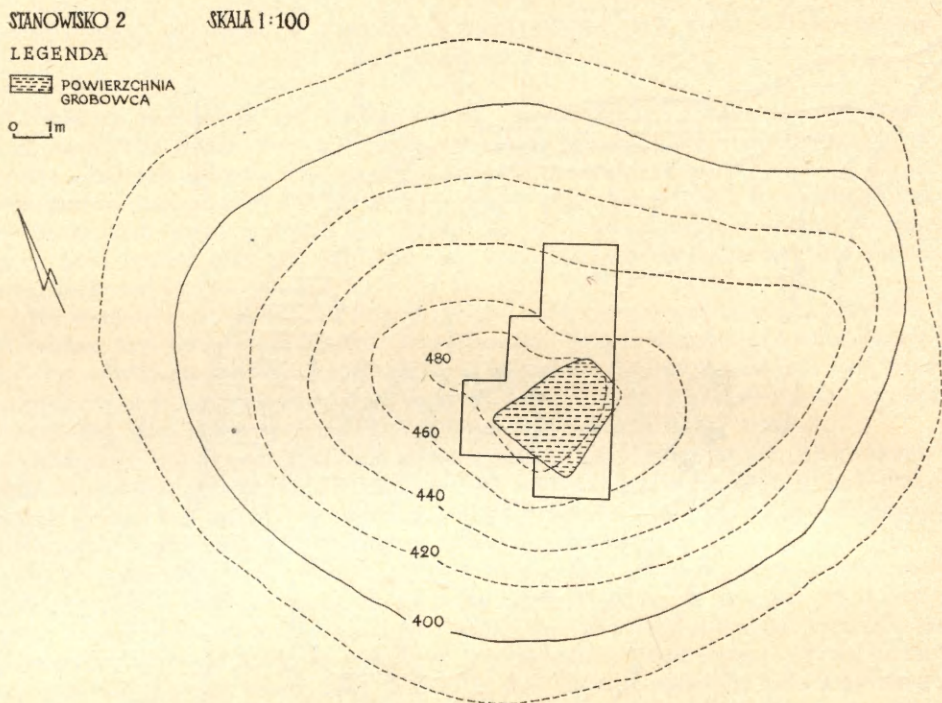
⁴ Por. W. Chmielewski, *Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle*

Ryc. 1. Wschodnia część tupadleńskiego „mikroregionu megalitycznego” (wg stanu badań z lat 1973-1974). Ujęcie generalizujące — orientacyjne, bez zaznaczenia czynników odkształcających (drogi i zabudowania) pole dyspersji budulca kamiennego

A — „bloki” kamienne (kamienie o przynajmniej jednej płaskiej „ścianie”) o długości 1 m: 1 — efekt intencjonalnego doboru, 2 — ślady domniemanej obróbki; B — „bloki” — jw. o długości 0,5 m: 1 — jak A1, 2 — jak A2; C — kamienie sferoidalne: 1 — o wymiarach jak A, 2 — o wymiarach jak B. I — czarne ziemie właściwe, II — czarne ziemie zdegenerowane i gleby szare, III — gleby mułowo-torfowe, IV — gleby murszowo-mineralne

ostatnich badań, Łódź 1952, s. 32 n.; T. Wiślański, *Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północnozachodniej*, Wrocław 1969, s. 231 n.

Ryc. 2. Obiekt sepulkralny na stanowisku 2 w Tupadłach, woj. Bydgoszcz

W strefie czarnoziemów zaobserwowano zarówno grobowce „klasyczne”, tzn. megalityczne (ryc. 2a), jak i formy nieznanе dotychczas (ryc. 2b), których analiza konstrukcyjna ma istotne znaczenie dla odtworzenia genezy i reguł „idei megalitycznej” w szerszym regionie.

2. Z tych też względów chcemy zwrócić uwagę głównie na konsekwencje poznawcze obserwacji poczynionych na stanowiskach 2 i 3 w Tupadłach, woj. Bydgoszcz. W efekcie analizy stratygrafii dwóch obiektów ustalono w konsultacji z geomorfologami i gleboznawcą⁵ przedstawiony w tabeli 1 cykl budowy obiektu do momentu uformowania nasypu.

Obserwacje o zbliżonym charakterze, jak w przypadku grobowca na stan. 3 w Tupadłach (ryc. 3), poczyniono również na stan. 13 w Kruszy Zamkowej, woj. Bydgoszcz, rejestrując tam jedną budowlę tego typu znacznie uszkodzoną przez późniejsze pochówki.

Dane powyższe stwarzają przesłanki analizy grobowców bezkomorowych jako szczególnej odmiany grobowca (względnie grobu) domogenicznego⁶, będącego odwzo-

⁵ W tym miejscu chciałbym wyrazić głęboką wdzięczność doc. dr Z. Churskiej i dr Z. Churskiemu z Katedry Geografii UMK oraz doc. dr W. Cieśli z WSR w Bydgoszczy.

⁶ Najkonsekwentniej w tym duchu zinterpretował genezę budowli „megalitycznych” w Polsce W. Hensel, sugerując że odmienności morfologiczne wśród nich „wynikały z faktu, że duże groby megalityczne w swym generalnym założeniu na-

Tabela 1

Fazy budowy obiektów grobowych w Tupadłach	Stanowiska	
	2	3
1. Zdjęcie humusu na całej powierzchni planowanej budowli do płaszczyzny stropu podłoża w postaci: piasku	—	+
gliny	+	—
2. Skonstruowanie z kamieni „mikrolitycznych” zalegających pod humusem na styku z podłożem „ramy” kamiennej, czytelnej na etapie eksploracji wykopaliskowej, jako układ tzw. „podkładek”	+	+
2. Skonstruowanie komory z kamieni o odrębnym kształcie lecz z tej samej grupy wielkościowej, przyniesionych z zewnątrz	+	?
4. Nadbudowanie „megalitycznej” ramy z kamieni transportowanych z zewnątrz, zapewne z dużych odległości	—	+

rowaniem reguł konstrukcyjnych długich prostokątnych szalásów, odkrywanych ostatnio w osadach z późnego odcinka fazy I („AB”)⁷. Dokładne dalsze badania mogą doprowadzić do stwierdzenia stopnia identyczności reguł konstrukcyjnych w tym zakresie. Tymczasowo można pokusić się o następującą hipotezę rekonstrukcji linii rozwoju grobowców domogenicznych, opartych o wzorzec „długiego szalásu” na Kujawach:

I faza

Wierne odwzorowywanie szalásu

- obiekty bez wyodrębnionych nasypów (narzucenie humusu pierwotnie zdjętego z terenu objętego przez grobowiec), czytelne obecnie jako układ tzw. „podkładek”, tzn. z punktu widzenia symboliczno-funkcjonalnego: rama kamienna przyziemia szalásu.

śladowały typ domu używanego na ziemiach polskich” — W. Hensel, *Polska starożytna*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1973, s. 94. Wprowadzenie przez nas pojęcia grobowca domogenicznego (gr. domus — dom, genos — ród, pochodzenie) jest konieczną konsekwencją danego etapu poznania zjawiska, na którym systematykę opartą na kryteriach morfologicznych należy podporządkować systematyce stosującej kryteria genetyczno-funkcjonalne.

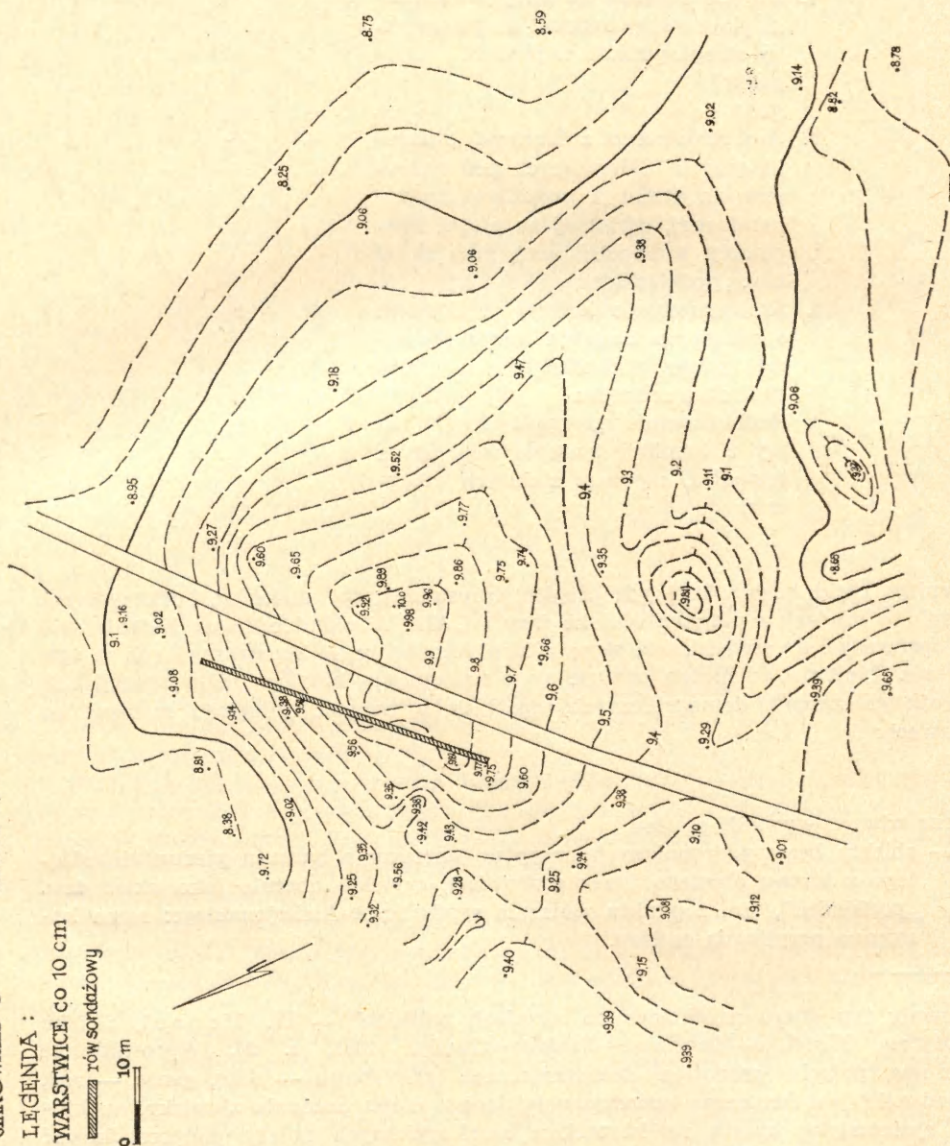
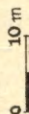
⁷ Por. L. Domańska, A. Kośko, *Łącko, pow. Inowrocław, stan 6 — obozowisko z fazy „AB” (I) kultury pucharów lejkowatych (Z badań nad genezą rozwoju i systematyką chronologiczną kultury pucharów lejkowatych na Kujawach)*, „Światowit” (w druku) — tamże dalsza literatura.

STANOWISKO 3 SKALA 1:250

LEGENDA :

WARSTWICE CO 10 CM

row sondażowy

Ryc. 3. Obiekt sepulkralny na stanowisku 3 w Tupadkach, woj. Bydgoszcz

II faza⁸

Okres odkształcania reguł konstrukcyjnych szałasów w budownictwie grobowców w kierunkach:

- zastosowania „megalitycznej” nadbudowy (względnie tylko „megalitycznej” ramy) na ramę mikrokamienną przyziemia,
- różnicowanie rzutu poziomego przyziemia,
- zwiększenie kubatury nasypu „wiązanego” u podstawy przez „ramę megalityczną”,
- zwiększenie rozmiarów konstrukcji,
- inne mniej wyraźnie zarysowane.

Wydaje się, że kierunki rozwojowe reprezentowane w fazie II pełniej uwewnętrzniają się na terenach kamienionośnych Pojezierza Mogileńskiego. Rejon Wysoczyzny Kujawskiej, czyli dominacji gleb czarnych, pozbawiony obfitszych zasobów kamienia dłużej stanowił ostoję tradycji reguł konstrukcyjnych z fazy I. Badania w tej strefie ujawniają więc elementy o istotnym znaczeniu dla studiów genetycznych.

Przyjęcie „długich szałasów” na założenie wyjściowe dla konstrukcji grobowców bezkomorowych, występujących na terenie Kujaw, jest równoznaczne z akceptacją koncepcji o „wstęgowej”⁹ proveniencji tych form, w myśl zakładanego ciągu genetycznego¹⁰:

Tabela 2

Proces akulturacji	System dający: kultury „wstęgowe” — ugrupowania wczesnolendzielskie	System biorący: KPL — ugrupowania „wczesnopucharowe”
I faza adaptacji elementu kulturowego	budowle słupowe budowane na założeniach prostokąta lub trapezu	budowle szałasowe ponad 10 m długości
II faza adaptacji elementu kulturowego		budowle grobowe domogeniczne z I fazy (por. wcześniejsze uwagi)

⁸ Studia nad systematyką KPL na Kujawach upoważniają do umotywowanego poprzez wskaźniki jakościowo-ilościowe rozwoju stylistyki ceramiki zastosowania pięcioletniego systemu periodyzacji tej kultury. Badane dotychczas grobowce bezkomorowe (o cechach fazy II) na bazie cech fazotwórczych ceramiki można datować na I (Sarnowo, woj. Włocławek, stan. 1, grobowiec 7, 8, 9), II (m. in. cmentarzysko w Wietrzychowicach, woj. Konin, stan. 1, pozostałe grobowce z Sarnowa; zapewne absolutna większość grobowców) i przełom II i III (Gaj, woj. Włocławek, stan. 1) fazy KPL, tj. w skali chronologii bezwzględnej na koniec IV i przełom IV i III tysiąclecia p.n.e.

⁹ Por. V. G. Child, *The Origin of Neolithic Culture in Northern Europe*, „Antiquity”, t. 23: 1949, s. 129 n.

¹⁰ Domańska, Kośko, *Łącko...*, l. c.; ujęcie proponowane pozwala wytłumaczyć sprzeczności, jakie w koncepcji „wstęgowej genezy” grobowców bezkomorowych dostrzegał — J a ż d z e w s k i, *Związki...*, s. 29.

Interkulturowe transmisje „paneuropejskich wzorców” rozwoju tychże form¹¹, c ile istotnie wystąpiły, wiążą się wyłącznie z fazą II.

Należy jednak podkreślić, że problematyka genezy grobowców domogenicznych nie ogranicza rozważań do zagadnienia powstania jednej z domniemanych ich wersji w postaci grobowców bezkomorowych. Spotykane inne formy domogeniczne spoza terytorium Kujaw (tzw. „minimegality”, grobowce z Klementowic, woj. Lublin, stan. VI; Lublin-Sławinka)¹² pozwalają spodziewać się współdziałania na terytorium Kujaw szeregu form. Tym samym trudno genezę idei grobowców domogenicznych powiązać bezpośrednio z procesem akulturacji wstęgowej Niżu. W obrządku pogrzebowym „wstęgowców” stosowana jest reguła więzi bezpośredniej zmarłego z miejscem zamieszkania (cmentarzyska w osadach), podczas gdy grobowiec domogeniczny jest konsekwencją zastosowania reguły więzi pośredniej (symbolicznej). Wydaje się więc, że w procesie rozwoju tejże idei wpływ wstęgowy zaznacza się jedynie w pewnych odcinkach czasu w postaci specyficznej formy grobowca bezkomorowego oraz być może decyduje o częściowej unifikacji obu obrządków w środkowym i późnym neolicie.

Z powyższych wniosków wynika szereg postulatów badawczych na przyszłość: 1 — konieczne jest badanie budownictwa sepulkralnego kultur północnych przez pryzmat specyfiki reguł tanatologii (teorii śmierci) określającej ich symboliczną rolę „zastępczego domu”; 2 — uwzględnienie szerszego kwestionariusza pytań w eksploracji wykopaliskowej cmentarzysk określanych jako „megalityczne”¹³ oraz bardziej szczegółowej obserwacji „pochówków płaskich”, „pod brukiem”; 3 — należy zrewidować pojęcie „zdegenerowanego megalitu” jako w znacznym stopniu niekonsekwentne z punktu widzenia genetycznego.

Aleksander Koško

Adres autora: Mgr Aleksander Koško,
Katedra Archeologii
Uniwersytetu im. A. Mickiewicza
61-874 Poznań, ul. Marchlewskiego 124/126

¹¹ Por. Jażdżewski, *Związki...*, s. 36.

¹² Por. D. Jankowska, A. Koško, *Sprawozdanie z badań nad osadnictwem kultury pucharów lejkowatych na Pomorzu Środkowym*, Koszalińskie Zeszyty Muzealne, t. 3: 1973, s. 31 n.; A. Uzarowiczowa, *Nowy typ grobu kultury pucharów lejkowatych z Klementowic, pow. Puławy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 33: 1968, s. 179 n.; Z. Ślusarski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w 1960 r.*, Sprawozdania Katedry Archeologii Polski UMCS (wydanie powielone).

¹³ Uświadomienie tych potrzeb wyraża m. in. publikacja: D. Jankowska, *O metodzie badania grobowców megalitycznych*, „Studia Archaeologica Pomeranica”, Koszalin 1974, s. 79 n.